

Zsolt Béla és a népi írók konfliktusa 1945 után

Trauma és kultúrpolitika

A zsidó származású Zsolt Béla, az 1945. március 3-án alapított és 1949. február 1-jén feloszlított, rövid életű Magyar Radikális Párt (MRP) második, egyben utolsó elnöke és hetilapjának főszerkesztője, tragikus, súlyos traumák terhét hordozó holokauszt-túlélő, ellentmondásos személyiség volt. Két évvel azután, hogy Párizsból, ahol az emigrálás lehetőségét fontolgatta, visszatért Budapestre, behívták munkaszolgálatra. Tüdőbaja ellenére Ukrajnába került, ahol tizenöt hónapot töltött. A keretlegények szinte bizonyosan végeztek volna vele, ha az utolsó pillanatban a barátai közbenjárására „izgatás” vádjával őrizetbe nem veszi a katonai rendőrség. Visszahozták Budapestre, ahol elítélték, és a Margit körúti fogházban raboskodott. Azután, hogy kiszabadult, a nagyváradi gettóban érte a német megszállás, ahonnan a nevelt lánya, a tizennégy éves Éva Auschwitzba került. (Felesége, Zsolt Ágnes adta ki később a „magyar Anna Frank” naplóját, Éva lányom címmel, majd férje halála után, 1951-ben megölte magát.) Zsolt a gettó járványkórházában, tifuszosként menekült meg a deportálástól, majd Budapestre szökve a feleségével együtt 1944. július 1-jén sikerült bekerülnie az ún. „Kasztner-vonat” utasai közé. Velük ment Bergen-Belsenbe, a koncentrációs táborba, ahonnan decemberben Svájcba vitték, ott érte meg a háború végét.

Zsolt egyrészt tehetséges író és eredeti hangú publicista, másrészt viszont izgága, összeférhetetlen természetű ember volt, aki gyakran igazságtalan, sértő megjegyzéseket tett a népi írókra, és évtizedekre tartósította a „népi-urbánus” ellentétet. Újságja, az 1945. október 1-jén indult Haladás a korszak legszínvonalasabb korabeli sajtóterméke volt. A kortársak sok tekintetben az 1938-ban megszüntetett *Egyenlőség* című hetilap utódját látták benne, ami kifejezésre juttatta „a zsidóság véleményét”. Tény, hogy kiemelten foglalkozott a magyar zsidóság 1944-es tragédiájával, a népbírószági tárgyalásokkal, illetve a kárpótlással is.

Sokat írt az újra felerősödött antiszemitizmusról, a népiertást túlélő zsidókat ért atrocitásokról, melyeknek csúcspontja az 1946. július 30-ai és augusztus elsejei miskolci kettős munkástüntetés és lincselés volt.

Ebben az időszakban a hazai politika eseményei mögött már a megszálló szovjet hadseregre támaszkodó Magyar Kommunista Párt állt, mely a „feketézők és spekulánsok” elleni kampányával a saját népszerűségét akarta növelni, ideológiai diktatúrát gyakorolt, és a tomboló infláció közepette már a teljes államosítást készítette elő. A baloldali polgári radikálisok, akikkel a magyar zsidóknak csak kisebb része szimpatizált, ilyen viszonyok mögött képtelennek bizonyultak szembenézni a holokauszt okaival. Bár ezzel az igénnyel léptek fel, nem tudták rekonstruálni a kollektív tragédiához vezető utat, és gyakran a saját maguk által gerjesztett hisztéria hatása alá kerültek. Számos mai magyar történésszel ellentétben világosan látták, hogy az 1945–46-ban történt események szervesen összefüggtek az 1944 előtt indult társadalmi, politikai és tömeglélektani folyamatokkal. De mert átvették a kommunista frazeológiával átítatott nyelvet, és azt az értelmezési keretet, amit az MKP politikusai a szovjet mintát követve kényszerítettek rá a korabeli magyar társadalomra, rossz irányban keresték a felelősöket, és szándékuk ellenére hozzájárultak a „népi demokráciának” nevezett diktatúra megalapozásához.

Az MRP 1944. december végén, Debrecenben nem került be az ideiglenes kormányt alakító koalíciós pártok közé, és az 1945. novemberi választásokon sem jutott be a nemzetgyűlésbe. A politikai élet periferiájára szorult MRP első, alapító elnöke egészen 1948-ig Csécsy Imre volt, aki mentora, az Egyesült Államokban élő Jászi Oszkár véleményét figyelmen kívül hagyva vágott bele a pártalakításba. Zsolt Béla, aki az első két szám megjelenése után a *Haladás* főszerkesztője lett, meghatározó egyéniséggé vált, kiszorította őt a vezetésből, majd 1948-ban ő lett a már végnapjait élő párt elnöke is. Az „októbrizmus”, amit a hetilap, illetve az MRP képviselt, bizonyos hasonlóságot mutatott az MKP ideológiai alapvetésével, amennyiben a radikálisok az 1918. október 31-ei „őszi-rózsás forradalommal” létrejött rendszert, Károlyi Mihály néhány hónapos kormányzatát tekintették legitimnek, és az 1919 augusztusától, vagy inkább 1920 márciusától 1944. október 15-éig fennálló Horthy-rendszert törvénytelennek tartották. Hasonlóan irreális felfogásra alapozták hatalmi igényüket a megszálló szovjet csapatok támogatását élvező, „világforradalmi” küldetéstudattal rendelkező kommunisták is, csak ők a 133 napig fennállt Tanácsköztársaság „örökösének” vallották magukat. Az MRP, mely „a szellemi dolgozók, haladó polgárok, tisztviselők, a kereskedők és az iparosok” pártjaként határozta meg magát, baloldali, de a demokrácia mellett elkötelezett értelmiségi csoport volt. Többségben zsidó származású tagjai a végsőkig támogatták az MKP egyeduralomra törekvő politikáját, abban a reményben, hogy a kiépülő új rendszerben majd „társutasként” szerephez jutnak.

Az az elvárás, hogy magyar társadalom képes lesz szembenézni a múlt tragikus örökségével, az MKP pedig beilleszkedik a többpártrendszerbe, a párt

hivatalosan vallott antifasizmusához és demokrácia-felfogásához kötődött. De ez a remény már 1946 augusztusában, hónapokkal a Magyar Közösség „összeesküvésének” felszámolása, a második világháborút lezáró és a szovjet csapatok magyarországi jelenlétét beláthatatlan időre meghosszabbító párizsi béke aláírása, majd Kovács Béla letartóztatása és Nagy Ferenc miniszterelnök lemondása előtt látványosan szétfoszlott. Ezt tükrözte Zsolt Béla Miskolc vagy a veszett illúziók című vezércikke, amit a *Haladás* 1946. augusztus 8-ai száma közölt. Azért idézzük hosszabban, mert kiderül belőle, hogy ekkor már a baloldali holokauszt-túlélők is felismerték az MKP saját, meghirdetett elveit is semmibe vevő gátlástalanságát. Világossá vált a számukra, hogy a kommunisták, származásukra való tekintet nélkül, ha az érdekeik úgy kívánják, készek feláldozni a zsidókat az antiszemita indulatú tömegnek. Másrészt Zsolt Béla cikke azt is tükrözi, hogy ezt a felismert igazságot a korabeli tabukat tiszteletben tartva nem lehetett kimondani, s emiatt a lincselés okainak keresése értelmetlen és általánosító bűnbakképzéshez, ideológiai zsákutcába vezetett.

„Miskolcon több történt, mint zsidólintselés és rendőrlincselés. Alighanem szétfoszlott egy politikai illúzió, melynek sugallatától sokan azt hitték, hogy egy negyedszázados ellenforradalomban megrontott magyar társadalom proletár- és paraszttömegei másfél év alatt teljes egészükben néppé változtak át. Pusztán attól, hogy az orosz hadsereg elkergette a németeket s hogy a demokrácia földet osztott és bányát államosított. S még inkább attól, hogy a fasizált tömeg két évvel ezelőtti pártigazolványát mai pártigazolványra cserélte fel.

Jóval több ugyanis alig történt ezzel a tömeggel, mert – amint már számtalanszor elmondtuk – ebben a jórészt még mindig kiszámíthatatlan országban a legünnepelesebb pártgyűlésnek sincs sokkal mélyebb hatása, mintha egy analfabéta faluba egyszer-egyszer lelátogat a Nemzeti Színház legjobb ensemble-ja, előadja a nagykoksmában a Hamletet és az éjszakai gyorsal visszateér Pestre. Mit ér az egész staggione-demokratizálás, akár a legjobb szereposztással, ha néhány perccel azután, hogy Rákosi Mátyás vonata kigördül az állomásról, a szerepek jó részét ismét átveszik azok, akik a két év előtti rémdrámát játszották?

Szavunk, mint a kutyaugatás, nem jutott a mennyországba, amikor százszor, százféleképpen kell ismételni, hogy a tömegek demokratizálásának mindennél előbbre való eszköze az iskolapolitika, s a pártpropagandát sorrendben meg kellene előzni a pártokon felülálló egyetemes antifasizista propagandának, mely a demokrácia analfabétáit elsősorban megtanítja arra, hogy mi az, ami ha ezerszer népakarat és népmozgalom is, a demokráciával összeegyeztethetetlen. Csakugyan, honnan tudja a miskolci tömeg, amely politikai és erkölcsi alapfogalmait a fasizmustól kapta, hogy a demokráciával összeférhetetlen a demokrácia vélt ellenségét a bíró és a hóhér kikapcsolásával nyakánál fogva szíjjal a mozgó kocsihoz kötni, amikor a fasizmus alatt az ilyesmi nem is volt a politikai büntetés szokatlan formája?

S hogy elérkeztünk a 'népítélet' címszóhoz, a miskolci tanulságok után, ves-sük fel élesen a kérdést: lehet-e, szabad-e egy jelentékeny részben még mindig,

sőt újonnan megkergett s a múltban sokféle bűnbe elegyedett, s a demokrati-
kus iskolától és propagandától még át nem nevelt tömegnek megadni a jogot
ahhoz, hogy ítéljen, amikor még nem ítélkeztek felette? Ha a gyerek gyufával
felgyújtotta a falut, szabad-e újra gyufát adni a kezébe? Az a nép, amelynek
jelentékeny töredéke 1944 őszén és telén a Duna-parton és majdnem minden
városban és faluban a fasizmus diktatúrája szerint űzte a népitéletet, megkap-
hatja-e alig két év múlva, s pontosan a demokráciától a törvéynél is hatalma-
sabb ítélkezés jogát?... [...] Ha a valóságból indultunk volna ki – ha azok, akik
a felszabadulás után elsősorban szabták meg a politikai taktika irányát, s itt
elsősorban a kommunista pártra gondolok – kevesebb illúzióval és kisebb op-
timizmussal fordultak volna a fasizált tömegek felé, a helyzet most lényegesen
tisztázottabb lenne. A demokrácia szélesebb, de bizonytalan és folyékony tö-
megbázis helyett szűkebb, de feltétlenül megbízható, szilárd káderre támasz-
kodhatnék. S ha cselekvésre kerülne a sor, ez a káder nem csúszna ki állandóan
a vezetők kezéből s nem tolódnék sem módszerek, sem a célok szempontjából
kiszámíthatatlan irányba. Ez a káder semmi esetre nem csinálna fasiszta esz-
közökkel demokráciát és demokratikus eszközökkel fasizmust.”

Zsolt Béla valószínűleg beszélt Rejtő Sándorral, aki súlyos sebesülésekkel,
de túlélte az 1946. július 30-ai miskolci lincselést, és egy pesti kórházban ápolták.
A Flórián malom tulajdonosával a *Haladás* augusztus 8-ai száma hosszú interjút
közölt, ami világossá tette, hogy mind a két lincselésbe torkolló munkástüntet-
ést az MKP szervezte a politikai rendőrség közreműködésével. De a magukat
a demokráciával és a „dolgozó néppel” azonosító kommunistákat és vezérüket,
Rákosit nem lehetett bírálni. Zsolt ezért a munkások „eltévelyedéséért” a „ne-
gyedszázados ellenforradalmat” tette felelőssé, figyelmen kívül hagyva, hogy
a kunmadarasihoz és a miskolcihoz hasonló spontán „népitételekre” addig soha
nem került sor Magyarországon.

A tömeghez, a néphez, az egyszerű emberekhez való viszony a holokauszt
alatt és közvetlenül utána az átélt szenvedések és veszteségek hatására neuro-
tikus jellegűvé vált a túlélők számára. Olyan fájdalmas kérdéseket hozott fel-
színre, melyeknek megválaszolását a korabeli politikai és ideológiai viszonyok
lehetetlenné tették. A probléma felvetődött Zsolt Béla *Kilenc koffer* című, a *Hala-
dás* hasábjain folytatásokban közölt, befejezetlen visszaemlékezésében is, mely
a magyar nyelvű holokauszt-irodalom legismertebb, számos idegen nyelvre
fordított, jelentős alkotása.

A megrázó memoár visszatérő helyszíne a nagyváradi gettó, ahol az író
családjával együtt a deportálásra várt 1944 májusában, 27 ezer sorstársával
együtt. Ez már azután történt, hogy tizenöt hónapot töltött Ukrajnában mun-
kaszolgálatosként, és csak csodával határos módon maradt életben. A címadó
kilenc koffer szimbólum, több mint fájdalmas emlék. Az író felesége Párizsban
hisztérikusan ragaszkodott a poggyászukhoz, és ezért tértek vissza Párizsból
Budapestre a második világháború kitörése után. A kilenc koffer megtestesíti
a zsidó polgárság korlátolt, önpusztító ragaszkodását a vagyonához, társadalmi

státusához, kiváltságaihoz, melyeket a holokauszttal szembesülve sem akart feladni. Zsolt Béla visszaemlékezésében annak a közegnek az ellentmondásos reagálását örökítette meg a Soára, melyet a legjobban ismert, a mindennapi élet gondjaival küszködő zsidó polgárságét, melyet regényeiben és színdarabjaiban is ábrázolt.

Sajátos módon a befejezetlenül maradt *Kilenc kofferben*, melynek publikálását 1946. május 30-án kezdte meg a *Haladás*, és az utolsó részlet 1947. február 6-án jelent meg ugyanott, meglehetősen kevés szó esik a felelősség kérdéséről, arról, hogy magyar, illetve az európai zsidóság legnagyobb részének elpusztítása milyen okok miatt következett be. Zsolt a munkaszolgálatosként átélt szörnyűségeket is a „fasizmusnak” tulajdonítja, kivéve egyetlen epizódot, melyből kitűnik, hogy az őt is kis híján halálra kínzó keretlegények bestialitását a keleti front kegyetlen viszonyai és a parancsnokok által ösztönzött gátlástalanság, nem pedig külső, ideológiai hatás tette lehetővé. Vagyis a gyilkosok kegyetlensége tudat alatti brutális késztetésükből, legrosszabb agresszív ösztöneikből fakadt.

„A mizantrópok, a pesszimista filozófusok, az emberi mindenre kaphatóság hitének utópistái mind-mind megbuktak – az ember a gonoszság terén képes a legnagyobbra! A csoda az, hogy a káta keretlegény, aki otthon iskolába és templomba járt, előbb rafináltan félholtra kínozza Mannstein munkaszolgálatost, aztán meztelenül kidobta az eresz alá, a harmincöt fokos hidegbe, levizelte, s a hulla belefagyott az ördög váladékába!”¹

Később kiderül, hogy a keleti fronton az „értelmiség” sem viselkedett különkülön: „Kraszicskában, ahol találkoztunk egy pesti zászlóaljjal, a fiatal pesti tisztek külön kiemeltettek a századból az őrmesterrel. Körülálltak, amikor Bóta őrvezető, mint a cirkuszi lóidomár, lehetetlen tempóban hajszolt, miközben puska-tussal verte a fejemet. Nem engedték azt sem, hogy félremenjek a szükségemet elvégezni. Csupa főiskolát végzett fiatalember volt, s nemhogy nem volt bennük szegényen vagy szolidaritás, de amikor végre estefelé ráuntak a produkcióra, és elmentek, még ez az emberevő keretlegény is kiköpött utánuk.”²

A „népi-urbánus” vita, melyben Zsolt Béla aktívan részt vett a harmincas években, csak a *Kilenc koffer* vége felé bukkan fel, akkor is csak annak kapcsán, hogy 1944 nyara után a németekkel szimpatizáló, provinciális bugrisok pöffeszkedtek a fővárosban és szerepeltek a sajtóban. A hamis papírokkal Nagyváradról Budapestre érkező író megállapítja: „Itt én vagyok itthon, ezt a várost azt én városi elődeim építették, minden téglájához városi munkások, napszámosok és polgárok városalapító hősiessége, vagy ha úgy tetszik, bűne tapad – s én a várost bűneivel együtt most is vállalom! De mi közük hozzá ezeknek az idegeneknek, akiket körös-körül a vidéken mindig ingerültté, gyanakvóvá vagy gyűlölködővé tett a város üteme, szemlélete, öltözködési módja, tájszólása, sajtója, irodalma, ami bűneivel és léhaságaival számukra együttvéve azt a Nyugatot jelentette, amelytől elsősorban azért idegenkedtek, mert azt hitték, hogy olyan intellektuális követelményeket támaszt velük szemben, amilyenekre talán képesek is lettek volna, de szellemi lustaságukban nem voltak hajlandók vállalni.”³

Miért fordult ezek után Zsolt Béla, alig több, mint egy év múlva olyan ingerülten Illyés Gyula, Németh László és a többi népi író ellen, miért tette őket felelőssé a holokausztért? Hogyan hozhatta összefüggésbe egy olyan széles látókörű, intelligens publicista, mint ő, az antiszemitizmust és a holokausztot a harmincas évek parasztságának sorsát indulatosan megjelenítő íròkkal és szociográfusokkal?

Zsolt Béla 1945-ben a pártvezérként akkor bemutatkozó Rákosi Mátyásról szóló hosszabb írásban még sokkal árnyaltabban látta a két világháború közötti Magyarországot, s az abban politikai eszmévé emelkedett zsidóellenességet. „Magyarország 1919-től 1945-ig nem is jellemzően feudális vagy polgári, hanem antiszemita állam volt, és az ellenforradalom első napjától az utolsóig iskoláival, parlamentjével, szöszékeivel, sajtójával és hadseregével, az államélet, a szellemi élet, a gazdasági élet és a társas élet minden területére kiterjesztette ezt az antiszemitizmust. Ez a sokarcú antiszemitizmus nemcsak mindenki bűnbakjává, de mindenki osztályellenfelévé és riválisává tudta avatni a zsidóságot az igazi ellenfél és rivális helyett. A szegény ember osztályellenfele a gazdag zsidó volt, s akinek volt valamije, azt a szocialista zsidóval rémítették. A falu nyomorúságának oka a bűnös zsidó város volt, a külbelki proletárnak a Duna-parton flangírozó zsidó. De még ennél is többet adott az antiszemitizmus: annak a népnek, amely csalódott önmagában, amikor kiderült, hogy nem ő a világ első katonája, a háborúvesztéstől kerekedett csökkentségi tudata kompenzálására azt a tudatot ajándékozta, hogy a legműveltebb és legdurvább moralitású keresztény magyar ember is különb, mint a legmagyarabb szellemiségű és erkölcsiségű zsidó. Aki végigszenvedte a munkatábor, s közvetlen közletről, igazán a saját bőrén-húsán figyelhette meg a megveszejtett keretlegények garázdálkodását, megállapíthatta, hogy a magyar antiszemitizmusban szociális elemeinél is nagyobb szerepe volt e magasrendűségből eredő korlátlan hatalom, s nagy ritkán e magasrendűségből eredő leereszkedő részvét kiélvezésének. A magyar ember, aki 1914 előtt az egész világnál különbnek érezte magát, s akinek látnia kellett, hogyan lett a megvetett tótból, oláhból, rácból győztes és nála hatalmasabb fajta, mégis kapott valakit, akinél éjjel-nappal különbnek érezhette magát: zsidót.”⁴

Az 1945 októberében indult hetilap, a *Haladás* számai azt tükrözik, hogy a Magyar Kommunista Párt burkoltan antiszemita kampánya és az általa gyakorolt ideológiai nyomás miként tette lehetetlenné, hogy holokauszt túlélői érdemi választ keressenek arra a kérdésre, mely akkor érthető módon mindennél fontosabb volt a számukra: milyen tényezők idézték elő azt a kollektív tragédiát, melynek áldozatai és elszenvedői voltak?

Az MKP, és a mögötte álló Szovjetunió ideológiai dogmái közé tartozott az antifasizmus, mely elvi alapon, teljes egészében bűnösnek tekintette a „Horthy-rendszert”, és kizárta, hogy a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon bárki párhuzamot vonjon a kommunista és a náci totalitarizmus között. Azok a szerzők, többnyire kiábrándult egykori kommunisták, akik ezt tették,

(pl. Orwell, Koestler és mások) karanténba kerültek: a műveiket nemhogy nem adták ki, de érdemben még csak nem is reflektáltak az általuk felvetett gondolatokra. A másik, ezzel összefüggő dogma a demokrácia azonosítása volt a Szovjetunióban megvalósult egypártrendszerrel, melyet „új típusú, magasabb rendű népuralomként” lehetett csak emlegetni, annak ellenére, hogy a koalíciós időszakban az MKP tagadta, hogy a szovjet rendszer bevezetésére készül Magyarországon. Végül a dolgozó nép, mindenekelőtt a munkásság és a kommunista párt azonosítását sem lehetett nyilvánosan kétségbe vonni, még az 1945. november 4-ei nemzetgyűlési választások eredménye alapján sem, hiszen az a hatalom legitimitását kérdőjelezte volna meg, kétségbe vonva az MKP politikai befolyását, mely már 1945 és 1948 között is nyomasztóan erős volt.

Mivel Rákosi Máttyás folyamatosan a népre hivatkozott, annak az érdekeit védte az „osztályellenség” támadásaival szemben, minden olyan kísérlet, mely a „népi antiszemitizmus” gyökereit igyekezett feltárni, és a tömegek hagyományos zsidóellenességében kereste annak az okát, hogy az antiszemita programmal fellépő politikai pártok népszerűsége tettek szert, az MKP számára elfogadhatatlan volt. Különösen érzékenyen védték a *Szabad Nép* és a *Társadalmi Szemle* ideológusai a korabeli társadalom legnépesebb csoportját, a szegényparasztságot, főként azért, mert a falvakban akartak támogatókat szerezni, politikai bázisukat akarták velük bővíteni. Ennek érdekében emelték be 1944. december végén az „falukutató” értelmiségiekből álló Nemzeti Parasztpártot a koalíciós pártok közé, és hajtották végre a radikális földosztást 1945 tavaszán. Az MKP elsősorban a szegényparasztságot kívánta megnyerni burkolt antiszemita kampányával, mely formailag a „feketézők és a spekulánsok” ellen irányult. Ennek hangadói sajátos módon az NPP vezetői, Veres Péter és Darvas József voltak. A kommunisták azért tolták őket előtérbe, mert úgy vélték, ők képesek megszólítani, az MKP oldalára állítani a paraszti tömegeket. Hasonlóan taktikus célokat követtek akkor, amikor az NPP-hez kötődő „népi írók” megnyerésére törekedtek, legalábbis azokéra, akik Kovács Imrével, illetve később Szabó Zoltánnal ellentétben, hajlandóak voltak kiegyezni Rákosiékkal annak fejében, hogy az „irodalmi népfretpolitika” publikálási lehetőséget biztosít a számukra. Ennek a csoportnak a legkiemelkedőbb alkotói, mint ismeretes, Illyés Gyula, Németh László, Kodolányi János és Tamási Áron voltak.

Zsolt Béla 1945 utáni konfliktusát a „népi” írókkal az értelmiségi közvélemény tévesen a harmincas évek „népi-urbánus” vitájának folytatásaként könyveli el. Nézetem szerint ekkor a holokausztért viselt felelősség és nem a paraszti és a nagyvárosi kultúra eltérő megítélése körül csaptak össze a nézetek, nem úgy, mint a harmincas években. Minthogy azonban az 1945 utáni konfliktus résztvevői is részben azonosak voltak a régi vita szereplőivel, a korabeli sajtóban megjelent írásokat még 1990-ben is egy kötetben közölte Nagy Sz. Péter.⁵

Zsolt Béla kritikája a „népi írók” antiszemitizmusát vette célba. Igaz, ez összefüggött a nép, főként a paraszti tömegek zsidóellenes előítéleteivel, spontán, esetenként vérvadás hisztéria formáját is öltő megnyilvánulásaival. Ugyanakkor

tény, hogy egyes ellenzéki mozgalmak és pártok (pl. az Országos Antiszemita Párt, a Katolikus Néppárt, a Függetlenségi és 48-as párt Bartha Miklóshoz kötődő csoportja) már az 1880-as évektől kezdve „politikai tőkét” kovácsoltak maguknak a vallási ellenszemből és szociális frusztrációból eredő, széles körben elterjedt zsidóellenes érzelmekből. Ezeknek gerjesztésében, ideológia rangjára való emelésében értelmiségiek is részt vettek. Az első világháború, majd a forradalmak után, amikor már komoly, befolyásos sajtóval is rendelkező antiszemita társadalmi mozgalom és párt is színre lépett, az Ébredő Magyarok Egyesülete és a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt és a numerus clausust 1920-ban törvénybe iktató kormánypárti többség hivatalossá tette az antiszemitizmust, ami vonzóvá vált az írók és újságírók jelentős része számára is. 1939. május végén, a második „zsidótörvény” elfogadása után az országgyűlési választásokon az öt mandátumot szerzett szociáldemokraták kivételével minden parlamenti párt, a Magyar Élet Pártja ugyanúgy, mint az ellenzéki nyilasok, antiszemita programmal léptek fel. Ekkor a kormánypolitika központjába került a zsidóellenes törvénykezés, és a magyarok túlnyomó többsége úgy érezte, hogy Hitler támogatásával megvalósul a területi revízió. Erről nem az írók tehettek, hiszen akkoriban kevesen figyeltek az irodalomra, és a zsidók is Horthy Miklóstól, Teleki Páltól és Kállay Miklóstól várták, hogy Magyarország kimarad, illetve kiugrik a világháborúból.

Semmi meglepő nincs abban, hogy a feudál-kapitalista magyar társadalom radikális átalakítását célul kitűző, a szegényparasztság nyomorúságát megörökítő népi írók többé-kevésbé mind fogékonyak voltak a politika által közvetített antiszemitizmusra, amit nem ők kezdeményeztek, csak átvettek és visszahangoztak. Józanul gondolkodva nem lehet számon kérni Móricz Zsigmondon, Féja Gézán, Illyés Gyulán, Németh Lászlón, Szabó Lőrincen és Tamási Áronon, hogy elfogadták Gömbös Gyula meghívását, és 1935. április 16-án együtt reggeliztek a miniszterelnökkel, mint ahogy azt sem, hogy 1942 novemberében (Móricz kivételével, aki addigra meghalt) részt vettek a lillafüredi írótalálkozón. Az első esetben az írók a földreformról szerették volna meggyőzni a Nemzeti Munkatervet meghirdető, a parasztság helyzetének javítását kilátásba helyező Gömböst, a második esetben a háborúba sodródott ország tragikus helyzetéről mondták el a véleményüket. A „népi írók” akkor sodródtak a legközelebb a szélsőjobboldali politikához, amikor engedve a *Három millió koldus* címmel könyvet kiadó, majd Imrédy Béla hívévé szegődő Oláh György meghívásának, publikáltak az általa alapított, és 1938 októberében indult *Egyedül Vagyunk* című folyóiratban. Megjegyzendő, hogy a legsúlyosabban az 1947-ben honvédelmi miniszterré kinevezett Veres Péter kompromittálta magát a „szalonnyilasokkal”. Az író-politikus még rasszista, antiszemita írásokat tartalmazó kötetet is kiadott a támogatásukkal (*Szocializmus, nacionalizmus, MEFHOSZ*, 1939 és *Népiség és szocializmus*, Magyar Élet, 1942), de 1943 augusztusában a szárszói találkozón már lelkesen támogatta a kommunista nézeteket hirdető Erdei Ferencet.

Zsolt Béla a legélesebben Veres Pétert, a Nemzeti Parasztpárt „zsidózó” elnökét támadta 1946-ban és 1947-ben, holott még az ő esetében sem állítható, hogy személyes felelősség terhelte volna a holokausztért. (Veres a keret tagjaként kifejezetten emberségesen bánt a századában dolgozó zsidó munkaszolgálatosokkal.) Hasonló volt a helyzet Németh Lászlónál, aki 1943 augusztusában Szárszón Shylockkal és a kommunista zsidóság bosszújával rémisztgette a hallgatóságát, majd 1944 novemberében a lakásán bújtatta a zsidó Zelk Zoltánt.

Csepeli György szociálpszichológus A népi gondolkodás paradox antiszemizmusa című írásában⁶ felidézi az emlékezetes történetet, melyet Illyés Gyula örökített meg *Naplójegyzetek* című könyvében. Eszerint a nyilasok elől a spájzban rejtőzködő zsidó költő a lakásban megforduló Flóra kérdésére, hogy mivel tölti ott az idejét, ezt felelte: „Olvasom a házigazda műveit. Így belemélyedve látni, terheli felelősség őt is azért, ami most itt folyik.” Csepeli felhívja a figyelmet Németh László előítéletes, de már diákkorában, környezeti hatásra kialakult, kényszerpályán mozgó gondolkodására, melynek kialakulását ő maga írja le a *Homályból homályba* című önéletrajzi visszaemlékezésében. Németh László esetében „az antiszemita társadalomlátás által kínált magyarázat oly átfogónak és mindent megvilágítónak tűnt, hogy esélytelenné vált minden alternatív, racionális megértési kísérlet”. Majd megállapítja: „Az önéletírás 1977-ben megjelent, feltehetően gondosan gyomlált és kozmetikázott szövege alapján is tankönyvi pontossággal rekonstruálható annak a hétköznapi antiszemitzizmusnak a genezise, mely pszichológiailag egyben önnön immunanyagát is tartalmazza mindazzal szemben, ami a beszéden túllendülő, gyilkos antiszemitzizmus, ugyanakkor az előítéletes konstrukciónál fogva implikációi vészterhesek, az emberi és polgári jogok 1789-ből eredő normáival összeegyeztethetetlenek.”⁷

Zsolt Béla pontosan tudta, hogy a környezet és a hagyományok hatásaira kialakult „néplélek” reagált a politika készletéseire, mely a holokauszt felé sodorta az országot. Ezt fogalmazta meg pontosan Imrédy Béla is a népbírói tárgyalásán, melyről a *Haladás* is tudósított: „A zsidókérdés által okozott nyugtalanság nem vezethető vissza tisztán a nyugati határainkon átszivárgó szellemi befolyásolásra, sem pedig belső agitációra, hanem mélyebben járó okoknak kell lenniük, melyek ezt a kérdést felszínen tartják. Kell lenni a tömegpszichológiai jelenségben egy olyan magnak, melyet felszínre dobnak történelem hullámai, és amely ha egyszer felszínre kerül, a politikai vezetés által a tudomásul vétesék és megfelelő vezetésben kell hogy részesüljön.”⁸

1946–47-ben Zsolt Béla már nagyon beteg volt, érezte, hogy már nem él sokáig. Súlyosbodó TBC-je ellenére láncdohányos volt, ehhez járultak a munkaszolgálatban és a koncentrációs táborban szerzett betegségei. A *Haladást* többször is, heteken át a tündérhegyi tüdőszanatórium ágyán szerkesztette, ott írta a vezércikkeit is. Ezen felül állandó lelkiismeret-furdalás gyötörte, hogy nem tett meg mindent a nevelt lánya, Éva megmentéséért, akit Auschwitzban meggyilkoltak. A Magyar Radikális Párt tényleges vezetőjeként képviselni próbálta a hazai polgárság érdekeit, miközben világosan látta, hogy a kommunisták

számára a magántulajdonra épülő piacgazdaságnak Magyarországon nincs jövője. Ingerültségében, igazságtalan kirohanásaiban közrejátszott, hogy a politikai rendőrség Antal Gábor újságírótól, a szerkesztőségbe beépített, 1946-ban beszervezett munkatársától minden lépéséről értesült, és ő erről valószínűleg tudomást szerzett.⁹

Ilyen viszonyok között fordultak Zsolt indulatai, nem sokkal a „tabusított” miskolci népítéletről írt vezércikke után Illyés Gyula ellen, akit a hetilap augusztus 22-ei számában „Gömbös Gyula és Imrédy Béla „kultúrcsatlósának” nevezett, azután, hogy Illyés a Nemzeti Parasztpárt lapjában, a *Szabad Szóban* élesen bírálta a *Haladást* egy abban megjelent írás miatt. Valószínűleg a kommunista kultúrpolitikusok, Horváth Márton és Révai József ösztönözték a „népi-urbánus” vita felélesztését, olyan elvi alapokon, melyeket nem lehetett megkérdőjelezni. Jellemző, hogy milyen „osztályharcos” stílusban reagált a zsidó tulajdonú boltok kifosztásához vezető zavargásokat provokáló Veres Péter a *Szabad Szó* szeptember 29-én Zsolt vezércikkére, mely *A polgárságért* címmel jelent meg a hetilapban. „A Haladás legutóbbi számában Zsolt Béla a polgárságról írt vezércikket, s ebben ügyesen mázolgatja fasisztává a magyar paraszttömegeket, jósolja a paraszt ellenforradalmat, s adja az érveket a parasztgyűlölő úri reakció szájába, hogy a parasztnak csak addig kell a demokrácia, míg a más földjét elvehette, s mindennek egészen természetesen – a Parasztpárt az oka.”

A hírlapi vagdalkozás tovább folytatódott, és csúcspontját a *Haladás* 1947. április 10-ei számában megjelent Érdekes találkozó című vezércikkben érte el, melyben Zsolt arra reagált ingerülten, hogy Illyés Gyula és Németh László találkozott Révai Józseffel és Lukács Györggyel, és ennek a sajtó is helyt adott. Nyilvánvaló, hogy ez a megbeszélés több volt egyszerű társalgásánál. Az MKP szövetségest keresett a két legnagyobb hatású népi íróban, akik nemigen tehetvén mást, elfogadták az ajánlatot. Az írás szerzője azonban kollektíve megsértette a népi írókat, és olyan sebeket ütött, melyek egyesekben évtizedek múlva sem hegedtek be. (Én legalábbis még a nyolcvanas években is hallottam róla a szigligeti alkotóházban.) Csak a legigazságtalanabb, legfájóbb sorokat idézem.

„Bennünk Illyésék találkozásai nemcsak gyalázatos politikai emlékeket idéznek, de súlyos egyéni traumákat is aktiválnak, miközben ugyanis a magyar irodalom e kiválóságai halmazták a ‘találkozásokat’, közülünk sokan az állati lét legalacsonyabb fokán kényszermunkát végeztek a fasiszmusnak, a defenzív osztály kínzókamráiban gyötrődtek vagy börtöneikben dermedten hallgatództak, amikor celláik ablaka alatt antifasiszta munkásokat akasztottak. Aki – mint e sorok írója is – börtönében rövid négy hónap alatt tehetetlen kétségbeeséssel gyötrődött együtt tizenkilenc politikai bűnös utolsó pillanataival, s e mártírok többségét a vezérkari főnök különbírósága ítélte halálra – nem engedheti meg magának a fényűzést, hogy nobilis legyen mindazokkal, akik egy megférfiatlantított ország feje felett a lillafüredi luxusszállodában együtt ábrándoztak a magyar szellem férfiasabb jövőjéről a vezérkari főnökkel. Igen, efféle közvetlen

élmények, amelyeken átestünk, nemcsak a nobilitást mérséklük, de a tárgyilagosságot is megóvják attól a veszélytől, hogy a demonstráció felesleges túlzásba tévedjen.

Sőt úgy érezzük, hogy azok iránt, akik a magyar történelem legalávalóbb korszakának szellemi inspirátorai, vagy legalábbis bűnpártolói voltak, akkor sem tartoznánk nobilitással, ha csupa Goethéből vagy Hegelből kerülne ki azoknak a szellemi kiválóságoknak a sora, akik nem is az írástudó, de a kulturált átlagember fokáról olyan mélyre le tudtak süllyedni, hogy 'kulturájukkal' fedezték a kultúrátlanság örjöngését. S különben is, mi csak zszurnaliszták vagyunk, akik hatásköri túllépést követnénk el, ha *sub specie aeternitatis* ítélnénk. Ez történetírók és az irodalomtörténészek dolga, akiknek az utókor előtt kell helytállniuk az ítéleteikért. Nekünk csak azoknak az élőknek kell számot adnunk, akik csodával határos módon túléltek az ellenforradalom rabszolgaságát, mialatt e kiválóságok önkéntes szolgálivá szegődtek. Szerintünk az esztétaké a feladat, hogy ezeknek az íróknak megadják a megillető irodalomtörténeti rangot az eljövendő unokák előtt, mi azonban a lemészárolt apákat és falhoz csapdosott unokákat sértenénk meg, ha rehabilitálnánk őket azzal a nyárspolgári megokolással, hogy az író és a művész egyéni és közéleti erkölcstelensége a betű ólmával elkövetett európai tömegmészárlás után is bocsánatos bűn! Sohasem követelnők, hogy jó író, művészt, tudóst politikai múltja miatt a demokrácia nevében elnémissanak. De ezek az írók a múltban politikailag is vezetni akarták a népüket és segítették odavezetni, ahova 1944-ben eljutott."

Zsolt Béla vádjai mélyen igazságtalanok voltak, túlzó általánosításra épültek. Azok az írók, Illyés Gyulával az élen, akiket megtámadott, vétlennek tartották magukat. Ezért súlyos sértésnek tartották őket, Zsolt szavai évtizedekig sajnó sebeket ütöttek. A konfliktus mögött az állt, hogy a magyar társadalom, de az értelmiségi közvélemény ekkor még nem volt képes szembenézni a holokauszt kollektív tragédiájával. Az antiszemitizmust a hazai középosztály és értelmiség bizonyos csoportjai racionális, sok tekintetben megalapozott ideológiának tekintették. Nem voltak tisztában azzal, hogy eszméi „lelki fertőzést” idéznek elő a tömegekben, lerombolják a „felettes én” gátlásait, pusztító démonokat hívnak elő belőlük. Ilyen viszonyok között a diktatúrára törő MKP érdeke a politikai érvekre hivatkozó, gyors elfojtás, a mesterséges amnézia volt. Ez nemcsak Magyarországon történt, de a hidegháború időszakában hasonló folyamat ment végbe Nyugat-Európában és Amerikában is, és átterjedt az akkor még nem is létező (független állammá csak egy év múlva váló) Izraelre is.

Horváth Márton szemmel láthatóan csak az alkalomra várt, amikor a súlyosan frusztrált és traumatizált Zsolt Béla elveszíti az önuralmát, és indulatai célt tévesztenek. A *Szabad Nép* főszerkesztője a kommunista napilap 1947. április 13-án megjelent *Illyés és Zsolt* című cikkében, melyet később a *Lobogónk*, *Petőfi* című kötetébe is felvett, karmaira glaszékesztyűt húzva, megvédte Illyés Gyulát és társait „az elfogultság és szenvedély tomboló tüze” ellen, és demonstrálta a kommunisták elkötelezettségét a „népi irodalom” mellett. A jelek szerint

a kultúrpolitikának sikerült Zsoltot manipulálnia, csapdába csalnia. Ő ezek után a *Haladás* következő számában még megpróbált vitatkozni vele, felemlgetve a keretlegényeket, „akiknek zsebéből – miközben bikacsököztek – kikanalált az *Egyedül Vagyunk* legfrissebb száma, ezért nem tartom logikusnak, hogy most ugyancsak balról megfeddnek azért, mert terhelő vallomást teszek azok ellen, akik az *Egyedül Vagyunk*-ot írták”.

Érdemi vitának azonban ekkor, 1947 tavaszán már nem volt helye. Egy későbbi cikkben Zsolt el is ismeri: „A fasizmus bűneiért való felelősség feszegetése hovatovább kínos politikai tapintatlanságszámba megy”, majd egyetértően idézi Horváth Márton, aki szerint „A legnagyobb áldozat maga a nemzet.” Ezek után a *Haladás* sem tehetett mást, minthogy lezárta a diskurzust a fájdalmas közelmúltról, nem elemezte tovább az okokat, melyek a holokausztot előidézték. (Ez a kifejezés az európai zsidóság kollektív tragédiájának megnevezésére akkor még meg se született.)

Még egyszer és remélhetőleg utoljára: A zsidó-ügy címmel Zsolt Béla még megszólalt a témáról a *Haladás* 1947. június 19-ei számában. Ebben jelezte a kárpótlás elmaradását, majd utalt arra, hogy a „zsidókérdés” még mindig aktuális Magyarországon, és összefüggésbe hozta a Magyar Közösség „összeesküvés” ügyével, pontosabban az arról szóló, tudatosan torzított információkkal. „Állítjuk, hogy a németektől feldúlt Európában sehol sem lépett fel a zsidóság szerényebb igényekkel az állammal szemben, mint nálunk, és sehol sem törődött bele rezignáltabban, hogy jogtalanul eltulajdonított javait nem kapta vissza a rablóktól. Mindez talán helyesebb volt is így, illetve helyesebb lett volna, ha ez a mértéktartás pacifikálta volna azokat, akiknek hatszáz ezer magyar zsidó kiirtása után most már csak a maradék száznyolcvanezerrel kell együtt élniük. Sajnos, velük sem tudnak és akarnak együtt élni, s a maradék zsidóság még mindig izzó szenvedélyek forrása. Az összeesküvés perben például kiderült, hogy vádlottaknak valójában édesmindegy, hogy királyság, kormányzóság vagy köztársaság lesz-e Magyarországon, csak a faji törvényeket állítsák vissza – a baloldalon pedig a paraszt felé, sőt, néha a munkás felé is olyan formában és hangszerelésben prezentálják az antikapitalizmust, amely nem sokban különbözik a fasiszta propaganda utolsó éveinek antiszemitizmusától.”

Az MKP azonban ekkor már nem akart „kényes és megosztó kérdéseket” a nyilvánosság előtt megvitatni, és erre a vezércikkre a *Szabad Nép* nem reagált. A *Haladás* színvonala ekkortól kezdve zuhant, a hetilapban egyre több, az MKP politikáját feltétlenül támogató írás jelent meg. Amikor 1948-ban Zsolt Béla, súlyos betegségeivel küszködve átvette MRP elnöki tisztét, már tisztában volt vele, hogy a radikális pártnak nincs sok hátra.

Ebben az évben jelent meg a *Válasz* című folyóirat utolsó két számában Bibó István nevezetes tanulmánya, a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, melyben a holokausztért viselt felelősséget, sok tekintetben a kommunisták felfogását követve, a „keresztény-nemzeti középosztályra” hárítja, figyelmen kívül

hagyva a „népi antiszemitizmust”, melyet a szélsőjobboldali, radikális antiszemita politikusok után 1945-ben a kommunista és parasztpárti vezetőknek is sikerült felkorbácsolniuk. Bibó önkritikus szellemű elemzésével szállt vitába 1948-ban Löwinger Sámuel, az Országos Rabbiképző 1950-ben Izraelbe alijázott rektora, aki ugyanezzel a címmel írt tanulmányt. Ez azonban Magyarországon nem jelent meg, és a saját korában annyi nyilvánosságot sem kapott, mint Bibó tanulmánya.¹⁰

„A keleti demokráciák körében lejátszódó események is meglepő fordulatokat produkáltak ezen a téren az első években. Elég, ha a lengyel Kielcére, a szlovák és a magyar atrocitásokra hivatkozunk. Ezek is teljesen egyformák voltak, ami ismét azt igazolja, hogy az antiszemitizmus jelenségeit nem szabad elszigetelten vizsgálni. Mik voltak ezeknek az eseményeknek a rugói? Egyáltalán nem az, amire Bibó István olyan nagy súlyt fektet: a zsidók állítólagos nagy hatalma a felszabadulás után. Megfordítva. Éppen az bátorította fel ezeket a föld alatt rejtőzködő földalatti fasiszta erőket, hogy megérezték: a zsidóság még a felszabadulás után is mily védtelen. Hiszen ezek az elemek lepődtek meg leginkább, hogy nem következett be, amitől fordulat esetén rettegték. Az emberiségre hajló végrehajtó deportáló közegektől gyakran lehetett olyan nyilatkozatokat hallani, melyből világosan kitűnt: arra számítanak, hogy rezsimváltás esetén az ő hozzátartozóikkal – velük együtt – ugyanúgy fognak elbánni a győző demokratikus hatalmak, mint ahogy ők bánnak a zsidókkal. Arról természetesen meg voltak győződve, hogy e tekintetben semmi különbség nem lesz oroszok és angolszászok között. Szentül hitték, hogy mindkét fél vezetői álcázott zsidók...

Elképzelhetetlen lett volna, ha történetesen nem hatszázezer magyar zsidót pusztítottak volna el ilyen körülmények között, hanem katolikust vagy reformátust, hogy annak a csoportnak, mely ezt véghezvitte, sikerült volna úgy megúsznia ezt az ügyet, amint ahogy a honi nyilasoknak. A népharag vagy felelőtlen elemek megtorlása összehasonlíthatatlanul nagyobb lett volna, mint a hivatalos számonkérés eredménye. Minden kétséget kizáróan egész más lett volna a következmény. Azt, hogy a zsidóság nem akart ilyen lépéseket tenni, az ellentábor úgy fogta fel, hogy nem is képes. Erre ő maga keresett ürügyeket a zsidóság további pusztítására, gondolván, ha annyi százezer áldozat megfelelő megtorlását nem lehetett keresztülvinni, annak a néhány tucat zsidónak a lemészárlásából már valóban nem keletkezhetik nagyobb baj. Ürügyek mindig akadnak. A farkas és a bárány folyó menti vitája már eléggé ismert motívum ezen a tájon is.

Az ipari munkásság körében megmaradó fasiszta elemek az Egyesült Államok retrográd módszereivel próbálkoztak Miskolcon. Úgy látszik, kitűnő értesüléseik voltak, egyrészt, hogy a kiszemelt áldozatokhoz miképpen lehet a legkisebb rizikóval hozzájutni, másrészt hogy a rendfenntartás őrinek fegyvereire mennyire számíthat az államhatalom. Szabályos négerlincselés módjára folyt a két zsidó fogoly felkoncolása, akik közül az egyik félholtan mégis megúszta

a kalandot. Ezt kiegészíti a kötelességét teljesítő zsidó származású kommunista rendőrtiszt legyilkolása.”¹¹

Miskolctól indultunk, és oda érkeztünk vissza: az ottani munkástüntetések és lincselések ugyanis nyilvánvalóvá tették a Szovjetunióból importált kommunizmus valódi természetét és a tömegek korabeli viszonyát a zsidósághoz három évvel az egypártrendszer, a „népi demokrácia” meghonosítása előtt.

Ami szegény Zsolt Bélát illeti, ő 1949. február 6-án, 54 éves korában bekövetkezett halála előtt előbb végignézte a magyar zsidó polgárság nagyobb részének elpusztítását, majd a maradék felszámolását, melyet az MRP képviselni akart, végül pedig a pártja megszűnését is. Hiába volt minden erőfeszítése, engedménye Rákosinak és az MKP-nak, eszközként használták csak a népi írók sakkban tartására (akikkel azután Révai, Horváth és társaik szintén elbántak). Bán Zoltán András *A kikoszarozott hazafi* címmel írt cikket Zsolt Béláról, melyben idézi *Lelkiismeret-vizsgálat* című, utolsó nagy vezércikkét, mely 1948. december 23-án jelent meg a *Haladásban*. Ekkor már a hetilapnak sem volt sok hátra, az utolsó szám 1949 júniusában jelent meg. Zsolt a halála előtt alig több mint egy hónappal feltette a kérdést: „Önmagamhoz voltam hű, vagy a polgársághoz? Mindegy, hogyan fogalmazom meg. Valamit meg akartam menteni a szívemhez oly közel álló magatartásból, gondolkodásból. Hiszek abban, hogy a polgári világképnek nincsen vége a polgári társadalom letűnésével... [...] Minden gondolkodó ember odaadja valamiért az életét azon kívül, hogy az idő és a betegség növeli benne a balsejtelmeket. Ami belőlem eddig íróasztal mellett, Ukrajnában, börtönben, drót mögött, kórházi ágyon elégett, az a polgárságért égett el, amelyhez úgy akartam hű maradni, hogy ő is hű maradhasson önmagához.”

A súlyos belső vívódást tükröző, pályája kudarcát beismerő cikk valódi üzenetét, melyet persze a szerző nyíltan nem fogalmazhatott meg, Bán Zoltán András így foglalja össze: „A tét nagy, hiszen az államosítások után, a kommunista 'hatalommegragadás' küszöbén Zsolt, a magántulajdon és a demokrácia elkötelezettje szerfölött kényes helyzetbe került, és ezt tudta, hogyne tudta volna. És valószínűleg rájött arra is, hogy Rákosiék csőbe húzták: egy ideig hagyták úszni, miközben kijátszották a nekik nem kellő népiesekkel szemben, hogy aztán – egyszerűen kihúzva a medencéből a dugót – leszámoljanak mindkét féllel.”¹²

JEGYZETEK

- 1 Zsolt Béla: *Kilenc koffer*. Budapest, 1980, Magvető, 121.
- 2 Zsolt, uo. 194.
- 3 Zsolt, uo. 368–369.
- 4 Zsolt Béla: Rákosi Mátyás. Budapest, 1945, Fehér Könyv, In *A végzetes toll*. Budapest, 1992, Nyilvánosság Klub–Századvég, 314–315.
- 5 *A népi-urbánus vita dokumentumai*. Válogatta és szerkesztette Nagy Sz. Péter, Debrecen, 1990, Rakéta Könyvkiadó.

- 6 Csepeli György szövege eredetileg a szárszói találkozó ötvenedik évfordulóján rendezett konferencián hangzott el. In *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából. Szerkesztette Sipos Levente, Tóth Pál Péter. Budapest, 1997, Napvilág Kiadó, 180–186.
- 7 Csepeli i. m., 181–182.
- 8 *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Budapest, 1999, Osiris Kiadó, 79.
- 9 Lásd erről Szőnyi Tamás: *Titkos írás, 1956–1990*. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet. Budapest, 2012, Noran Könyvesház, 105–106.
- 10 Löwinger Sámuel: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In *Zsidók a magyar társadalomban*. Írások az együttéléseről, a feszültségekről és az értékekről, 1790–2012, II. kötet. Szerkesztette: Komoróczy Géza. Pozsony, 2015, Kalligram.
- 11 Löwinger Sámuel: i. m., 478–9.
- 12 Bán Zoltán András: *Meghalt a főtész*. Esszék és kritikák. Budapest, 2009, Scholar, 214.

Szilágyi Péter Antal: Fák a mezőn (2021)